

WSTĘP

Termin frazeografia – znajdujący się w tytule niniejszej monografii – zastępuje dłuższe określenie, jakim jest leksykografia frazeologiczna. Zgodnie z tradycyjnym ujęciem, funkcjonującym w polskich pracach językoznawczych, leksykografię traktuję jako dziedzinę językoznawstwa stosowanego zajmującą się teorią oraz praktyką układania słowników językowych (w odróżnieniu od słowników encyklopedycznych). Frazeografię ujmuję jako dział (subdyscyplinę) leksykografii, dziedzinę również należącą do językoznawstwa, mającą aspekt zarówno teoretyczny, jak i praktyczny. Termin frazeografia, obecny w języku polskim od kilku dziesięcioleci, najprościej można zdefiniować jako teorię słowników frazeologicznych, jak i praktykę ich zestawiania, a także jako zbiór wydanych słowników frazeologicznych. Podobnie jak leksykografia ma wielorakie związki z różnymi dziedzinami lingwistyki, a zwłaszcza z leksykologią, tak i frazeografia powiązana jest ściśle z frazeologią.

Przedmiotem mojego zainteresowania w niniejszej pracy są wybrane problemy dotyczące zarówno teorii słowników frazeologicznych oraz metod ich układania, jak i zagadnień związanych z opisem właściwości semantycznych, gramatycznych i pragmatycznych związków frazeologicznych w słowniku językowym. W książce podejmuję próbę ukazania przemian, jakie zaszły w polskiej leksykografii frazeologicznej na przestrzeni niemal 120 lat, które upłynęły od wydania pierwszego słownika frazeologicznego Antoniego Krasnowolskiego w końcu XIX wieku do czasów współczesnych. Celem moich badań jest ukazanie rozwoju warsztatu leksykograficznego wybitnych polskich frazeografów, przedstawienie etapów kształtowania się teorii frazeografii i zebranie najważniejszych jej osiągnięć. Na szczególną uwagę zasługuje bogactwo nowych zjawisk świadczących o dynamicznym rozwoju nowej dyscypliny, które można obserwować od końca ostatniej dekady XX wieku.

Zmiany polityczne, społeczne i ekonomiczne, które nastąpiły w Polsce po 1989 roku, wpłynęły na rozwój rynku wydawniczego i okazały się przełomowe dla leksykografii polskiej, w tym również dla frazeografii. Publikacja słowników stała się przedsięwzięciem komercyjnym. W pierwszej dekadzie XXI wieku obserwujemy gwałtowny przyrost liczby słowników frazeologicznych. W tym okresie powstają nowe typy słowników przeznaczone dla różnorodnych grup odbiorców, różniące się objętością, zawartością i metodami opracowania zgromadzonego w nich ma-

teriału. W niniejszej pracy postawiłam przed sobą zadanie w miarę możliwości pełnego scharakteryzowania zbioru polskich słowników frazeologicznych. Obiektem badań uczyniłam dostępne w bibliotekach i na rynku księgarskim słowniki frazeologiczne języka polskiego. Z obszaru swoich badań wyłączyłam słowniki ogólne języka polskiego oraz słowniki dwujęzyczne, chociaż one również rejestrują związki frazeologiczne. Pomięłam również zbiory przysłów, skrzydlatych słów, cytatów i powiedzeń znanych autorów, gdyż dzieła tego typu nie wchodzą w zakres frazeografii, a ponadto wymagają zastosowania odrębnych metod opisu. Liczba słowników frazeologicznych, jakie ukazały się na rynku księgarskim w okresie od wydania *Słownika frazeologicznego języka polskiego* Stanisława Skorupki do czasów współczesnych (czyli w latach 1968–2018), oscyluje w przedziale od 30 do 50. Trudności związane z podaniem konkretnej liczby wynikają z faktu, że duża część z wydawanych w tym okresie słowników ukazywała się kilkakrotnie pod zmienionym tytułem, w innej szacie graficznej, w zmienionym (powiększonym lub pomniejszonym) formacie, niejednokrotnie zmieniał się też wydawca. Poza tym inna grupa słowników, również wydawanych powtórnie, zawierała – w odróżnieniu od poprzedniej – istotne zmiany w budowie i zawartości artykułów hasłowych, można by więc uznawać je (pod pewnymi warunkami) za nowe edycje. Informację o skali tego typu zjawisk można wyczytać z bibliografii słowników frazeologicznych zamieszczonej w końcowej części książki. Choć uważam, że śledzenie i rejestrowanie tego typu zmian nie ma większego znaczenia dla teorii leksykografii, odnotowuję je w bibliografii, uznaję je bowiem za istotne dla dokumentowania przemian z pogranicza księgarstwa i marketingu.

Niniejsza książka składa się z trzech części. W pierwszej rozpatruję zagadnienia teoretyczno-metodologiczne. Po rozdziale wprowadzającym w przedmiot frazeografii i przedstawiającym podstawowe ustalenia terminologiczne dotyczące zakresu dziedzin pokrewnych (leksykografii, leksykologii i frazeologii) następuje przegląd współczesnych koncepcji teoretycznych, które wpłynęły na polską leksykografię frazeologiczną, a także omówienie nowych typów słowników frazeologicznych pojawiających się od połowy lat 90. XX wieku na polskim rynku wydawniczym. Szczególną uwagę zwracam na koncepcję frazeologii S. Skorupki, która wywarła największy wpływ na rozwój polskiej frazeografii. W kolejnym rozdziale zostały nakreślone teoretyczne podstawy, dzięki którym ustalono, jakiego typu jednostki leksykalne są przedmiotem opisu w słowniku frazeologicznym. W encyklopedycznym skrócie przedstawiam różnice w pojmowaniu podstawowych dla dalszych rozważań terminów, takich jak frazeologizm, idiom, frazem. Część pierwszą – poświęconą problematyce ogólnej i metodologicznej – zamyka obszerny rozdział dotyczący podstawowych kwestii warsztatu słownikarskiego. Korzystając z terminologii leksykograficznej, omawiam teoretyczne założenia opisu związków frazeologicznych w słowniku. Zwracam uwagę przede wszystkim

na najważniejsze w analizie leksykograficznej zagadnienie struktury słownika: wzajemny układ haseł oraz wewnętrzną budowę artykułu hasłowego. Interesuje mnie również, jakiego typu informacje o właściwościach językowych jednostek frazeologicznych zawarte są w badanych słownikach. Przedstawiając standardowy układ informacji w haśle, sprawdzam, w jaki sposób wypełniane są poszczególne elementy struktury artykułu hasłowego w poddawanych obserwacji słownikach frazeologicznych. Przedmiotem czynionych porównań są przede wszystkim: postać kanoniczna frazeologizmu, kwalifikatory, definicje, materiał ilustracyjny, informacja o pochodzeniu frazeologizmu, informacje gramatyczne.

Część druga monografii ma charakter przeglądowny. W rozdziale otwierającym sięgam do początków polskiej frazeografii. Pierwszy słownik frazeologiczny z 1899 roku, autorstwa Antoniego Krasnowolskiego, poddaję szczegółowemu oglądowi z punktu widzenia metaleksykografii, a także – na wybranych przykładach zapomnianych frazeologizmów – przedstawiam zawarty w nim materiał leksykalny w perspektywie historyczno-językowej. Po syntetycznym rozdziale o losach tego słownika w I połowie XX wieku przechodzę do scharakteryzowania najważniejszych słowników frazeologicznych II połowy XX wieku i najnowszych dzieł frazeograficznych wydanych po 2000 roku. Poszczególne leksykony prezentuję według najogólniej wyodrębnionych ich typów, w opisie biorę ponadto pod uwagę takie parametry, jak ilościowa i jakościowa charakterystyka materiału zawartego w dziele, ogólna koncepcja słownika, układ haseł i metody ich opracowania, charakter przewidywanego adresata. Następnie zajmuję się analizą słowników specjalistycznych (frazeologicznych słowników gwarowych oraz słowników zawierających frazeologizmy biblijne, mitologiczne i eponimiczne). Na przykładzie tych dzieł pokazuję najnowsze tendencje oraz metody we współczesnej frazeografii.

Część trzecia prezentowanej książki w całości dotyczy zagadnień związanych z praktyką leksykograficzną. Rozpatruję w niej kwestie dotyczące budowy słowników, zawartości artykułów hasłowych i postaci hasłowej frazeologizmów. Dużo uwagi poświęcam charakterystycznej i rozpoznawalnej na pierwszy rzut oka cesze słowników, czyli makrostrukturze. Sposób uporządkowania haseł w słowniku frazeologicznym ma – jak się okazuje – decydujący wpływ na jego charakter, a także jakość. Jest ważnym czynnikiem wpływającym na ocenę słownika przez odbiorcę, któremu układ haseł może ułatwiać lub utrudniać znalezienie poszukiwanego frazeologizmu. Przegląd dostępnych na rynku słowników frazeologicznych dowiódł, że niemal w każdym nowym opracowaniu zastosowano inny układ materiału językowego, wzięto przy tym pod uwagę wprowadzanie odsyłaczy oraz różnego typu indeksów. Analizą porównawczą objęłam trzy główne typy słowników: słowniki z gniazdowym układem haseł, słowniki z alfabetycznym układem haseł oraz słowniki, w których zastosowano onomazjologiczne (pojęciowe) uporządkowanie. W rozdziale, w którym skonfrontowałam słowniki prezentujące jednostki leksy-

kalne w polach tematycznych, wnioski z przeprowadzonych analiz zilustrowałam dodatkowo przykładami frazeologizmów, które na podstawie znaczenia można zakwalifikować do konkretnego, ustalonego pola tematycznego. Znaczną część materiału ilustracyjnego i porównawczego zamieściłam również w rozdziale analitycznym, w którym podejmuję zagadnienia opisu leksykograficznego frazeologizmów biblijnych w starych i nowych słownikach frazeologicznych języka polskiego. Zwracam w nim uwagę na problemy w ustalaniu poprawnej postaci hasłowej frazeologizmów oraz na częsty brak jakiegokolwiek informacji o biblijnej genezie tych jednostek w badanych słownikach.

Aby w toku rozważań nie powtarzać każdorazowo pełnych i często długich nazw słowników, stosuję skróty. Ich rozwiązanie znajduje się w pierwszej części bibliografii. Druga część tej bibliografii zawiera pozostałe wydawnictwa słownikowe uszeregowane według nazwisk autorów i redaktorów. W trzeciej części znalazły się prace z językoznawstwa o tematyce leksykologicznej, leksykograficznej i frazeologicznej.

W przytoczeniach haseł słownikowych zazwyczaj stosowałam standardowy sposób zapisu omawianych jednostek frazeologicznych. Frazeologizmy zapisałam kursywą, człony fakultatywne w nawiasach, człony wymienne po ukośniku, a znaczenie frazeologizmu podałam czcionką prostą w łapkach, np. *nie pisać (o czymś) (ani) słowa / słówka / słówkiem* 'zachować milczenie w jakiejś sprawie, nie zdradzić się z czymś, nic nie wyjawiać' (SFWP 2001: 579). Odstępstwa od tej zasady dotyczą zapisu jednostek frazeologicznych traktowanych jako wyrazy hasłowe w słowniku, wówczas są one zapisywane czcionką prostą pogrubioną, np. **czuć / poczuć / wyczuć pismo nosem**. Ponadto nazwy gniazd zapisuję majuskułą, np. w gnieździe PISMO znajdują się dwie jednostki: *czuć / poczuć / wyczuć pismo nosem* oraz *uczenni w piśmie*.

W rozdziałach analitycznych, w których konfrontuję rozwiązania przyjęte w porównywanych słownikach frazeologicznych stosujących rozmaite formy zapisu jednostek, konieczne było ujednoczenie tych odmiennych sposobów rejestrowania frazeologizmów, a co za tym idzie – rezygnacja z dążenia do odtworzenia oryginalnych zapisów. Z kolei w rozdziałach, w których przedmiotem badań jest jeden wybrany słownik, zachowuję – w miarę możliwości – oryginalny sposób zapisu jednostek kanonicznych oraz styl wyróżnień typograficznych wprowadzony przez jego autora i wydawcę.

Książka została tak zaplanowana, aby stanowiła spójną całość, choć składają się na nią teksty w pewnym stopniu autonomiczne, które powstawały w przeciągu kilkunastu lat (od 2007 roku); część z nich została opublikowana w różnych zbiorach i czasopismach, nie zawsze łatwo dostępnych. W notce bibliograficznej, zamieszczonej w końcowej części pracy, zawarłam informacje o artykułach, które po przeredagowaniu, zaktualizowaniu, niekiedy też skróceniu bądź poszerzeniu,

zostały włączone do poszczególnych rozdziałów niniejszej publikacji. Większość studiów powstała specjalnie dla potrzeb obecnej książki. Ponieważ w pracy na analizowane słowniki patrzę w poszczególnych rozdziałach z różnych punktów widzenia, a zarazem rozmaite zagadnienia leksykograficzne omawiam na licznych przykładach zaczerpniętych z dużego zbioru słowników, w toku rozważań nie udało mi się uniknąć pewnych powtórzeń lub uproszczeń, dlatego też w niektórych partiach tekstu stosuję odesłania do innych części wywodu.

Kiedy na początku lat 90. XX wieku śp. Profesor Stanisław Bąba i Jarosław Liberek zaproponowali mi dołączenie do zespołu redagującego *Podręczny słownik frazeologiczny* (wydany przez Wydawnictwo Naukowe PWN w 1995 roku), nie sądziłam, że dzieło to zapoczątkuje w 120-letnich dziejach polskiej leksykografii frazeologicznej okres jej najbardziej dynamicznego rozwoju, a moje doświadczenia, zebrane przy tworzeniu tego słownika, zaowocują w późniejszym okresie podjęciem badań nad teoretycznymi i praktycznymi zagadnieniami polskiej frazeografii.

Pragnę złożyć podziękowania wszystkim osobom, które przyczyniły się do powstania tej książki i jej udoskonalenia. Słowa wdzięczności kieruję do moich Nauczycieli, dzięki którym rozwinęły się moje zainteresowania frazeologiczne i frazeograficzne. Ogromną wdzięczność jestem winna przede wszystkim Autorom słowników frazeologicznych i Twórcom teoretycznych podstaw leksykografii, bez których pracy i dokonań nie mogłaby powstać ta publikacja. Mam nadzieję, że poczynione przeze mnie analizy, obserwacje i porównania przyczynią się do rozwoju teoretycznej refleksji nad frazeografią oraz zostaną twórczo wykorzystane przez przyszłych frazeografów.